SHODH PATRA
Multidisciplinary, Multi-Lingual, Peer Reviewed Open Access Journal
ISSN: 3048-7196, Impact Factor 6.3
Vol. 3, No. 1, Year 2026
Available online : https://shodhpatra.in/

अन्तर राज्य सम्बन्ध एवं विदेश नीते बार्हस्पत्यमतपरिणतिः

सुशान्तमण्डलः, शोधछात्रः, साहित्यविभागः, *केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः*

शोधसारांशः-

राज्य एवं अन्य राज्यस्य सम्बन्ध, अन्तर्राष्ट्रीय जगतः कल्पना, शत्रु, मित्र, मध्यम एवं उदासीन राष्ट्र, मण्डल योनी सिद्धान्त एवं बरहस्पत्य अष्टादश-मण्डल सदस्य कां भौगोलिक स्थान तथा राजनैतिक महत्त्व, षड्गुण-संधि, देवता, निर्गमन, स्थान, संचायः च न्याय्यभयस्य महत्त्वस्य च नीतेः प्रयोगः, उपायानां महत्त्वं, दानस्य, भेदभावस्य दण्डस्य, भ्रमस्य, उपेक्षायाः वधस्य च, अन्तरराज्यराजनीतेः विशेषता, युद्धरहितस्य राज्यस्य अविश्वासस्य विकासस्य च नीतिः, सामान्यशत्रुणा सह युद्धम् अर्थः परस्परं आसीत्, बृहस्पतिः केवलं अशक्तशत्रुविरुद्धं युद्धं कर्तुं प्रवृत्तः आसीत्, हुडः तदा एव स्वीकार्यः आसीत् यदा विजयः निश्चितः इव भासते स्म।

संकेतशब्दाः- राज्यस्य सम्बन्ध, अन्तर्राष्ट्रीयः, विदेशनीतेः, अन्तरराज्यसम्बन्धः, राजनैतिककारणः।

प्रस्तावनाः-

अन्तरराज्यसम्बन्धं प्रति नेतुम् परिस्थितयः अन्तरराज्यसम्बन्धानां अध्ययनात् पूर्वं तासां परिस्थितीनां वर्णनं अप्रासंगिकं न स्यात्, ये एतेषां सम्बन्धानां चालककारकाः इति गणयितुं शक्यन्ते। भौगोलिकसीमाः राज्यद्वयं सम्मिलितवन्तः। सोमसम्बद्धाः विवादाः परस्परवैरस्य, मैत्री च जनयन्ति स्म। बर्हस्पत्यराजनीत्यानुसारं सीमाराज्यं शत्रुः आसीत् किन्तु तस्य शत्रु सीमायां स्थितं राज्यं मित्रम् आसीत्। अस्य सिद्धान्तस्य आधारेण शत्रुमित्रमध्यस्थैः तटस्थराज्यैः सह वस्तुनिष्ठसम्बन्धाः निर्धारिताः।

अन्तरराज्यसम्बन्धनिर्धारणे मनोवैज्ञानिक-आर्थिक-धार्मिक-राजनैतिककारकाणां महती भूमिका आसीत्। प्राचीनभारतीयचिन्तकाः राज्यस्य एकान्तस्थितेः कल्पनां न कृतवन्तः आसन्। राज्यानां मध्ये परस्परसम्बन्धः अनिवार्यः इति मन्यते स्म। फलतः विजिगीशुः तस्य प्रतिवेशी बघ्वा च दूरस्थेषु राज्येषु शत्रवः, मित्राणि, मध्यस्थाः, तटस्थसम्बन्धाः च स्थापिताः आसन्। सामाजिकतत्त्वेषु भ्रातृभावना अर्थात् आर्यभावना, सांस्कृतिकविनिमयः, शिक्षा, विवाहसम्बन्धाः च अन्तरराज्यसम्बन्धानां जन्मनि निर्वाहने च सहायकाः आसन् एते सम्बन्धाः वाणिज्यिकवस्तूनाम् आवागमनाय, विक्रयणं, नियन्त्रणम् इत्यादिषु अपि आरब्धाः

आसन्। विदेशेषु धर्मस्य प्रचारार्थं, अस्माकं धर्मस्य रक्षणार्थं च अन्तरराज्यसम्बन्धाः स्थापिताः। राजनैतिकतत्त्वेषु राजनैतिकमैत्री, सीमापारम्, साम्राज्यवासना इत्यादयः राज्यद्वयस्य मैत्रीपूर्णं वा वैरिणः वा सम्बन्धं जनयन्ति स्म।

ऋग्वैदिकआर्यैः सह उत्पन्ना राजनैतिकपरम्परा ऐतरेयब्राह्मणयुगपर्यन्तं राज्यविस्तारं साम्राज्यवादं च राजनैतिकधार्मिकसिद्धान्तरूपेण स्वीकृतवती आसीत्। राजसूयस्य अनन्तरं राजा विजिगीशुरूपेण विजयस्य योजनां करोति स्म। तदनन्तरं अश्वमेधस्य वाजपेयीयज्ञस्य च माध्यमेन सम्राट्पदं प्राप्तुं विचारः अर्धधार्मिकः अर्धराजनैतिककर्तव्यरूपेण प्रस्तुतः फलतः मुद्दासः न केवलं राजनैतिकः अपितु आर्थिककर्तव्यः अपि अभवत्। क्षत्रियाणां कृते राज्यरक्षायै राज्यविस्ताराय च युद्धानि अनुमोदितानि आसन्। यदा अवसरः प्रादुर्भूतः तदा युद्धात् क्षत्रियः क्षत्रियधर्मः इति कारणतः क्षत्रियः युद्धात् निवर्तयितुं न शक्तवान्। तेन कष्टं न प्रभावितं किन्तु शाश्वतं अनन्तं च अभवत्। तत् अत्यावश्यकदोषं मत्वा यथासम्भवं नियमितं वैज्ञानिकं च रूपं दातुं प्रयत्नाः कृताः। तेषां संक्षिप्तनाम 'धर्मयुद्धम्' आसीत्, यस्य अर्थः आसीत् अन्तर्राज्यराजनीत्यां सार्वत्रिकरूपेण स्वीकृतनियमानां आधारेण युद्धं कर्तुं।" धर्मयुद्धस्य विचारधारायां तस्य दृष्टिकोणस्य च आलोचनां कुर्वन् संयुक्तम् ब्राजीलस्य राष्ट्रसङ्घस्य प्रमुखः सदस्यः जॉर्ज अमेरिकनो युद्धं अन्तर्राष्ट्रीय-अपराधं मन्यते स्म। अपराधस्य नैतिकपृष्ठभूमिः भवितुम् अर्हति इति तेषां कृते न स्वीकार्यम्" इति।

नियमानाम् आवश्यकता - प्राचीनकाले संयुक्तराष्ट्रसङ्घसदृशस्य संस्थायाः अभावः आसीत्, यत् द्वयोः राष्ट्रयोः परस्परसम्बन्धं नियन्त्रयितुं नियन्त्रयितुं च शक्नोति स्म। फलतः अन्तर्राष्ट्रीयक्षेत्रे सन्तुलनं स्थापयितुं कस्यचित् विधानस्य आवश्यकता आसीत्। नैतिकतायाः आधारेण एव एषः विधानः सम्भवः आसीत्। अतः बृहस्पतिः अन्ये च परोपकारिणः स्वराज्यचिन्तने राजनैतिकविस्तारवादस्य, अन्तरराष्ट्रीयसम्बन्धस्य भौगोलिकपक्षस्य, शत्रुभिः, मित्रैः, मध्यस्थैः, उदासीनराष्ट्रैः च सह समुचितनीतिं च पर्याप्तं महत्त्वं दत्तवन्तः आसन्।

बृहस्पत्यान्तरराज्यराजनीतेः स्वरूपम् : -

अन्तरराज्यराजनीतेः क्षेत्रे बृहस्पतिशत्रुमित्रमध्यस्यं उदासीनराज्यानां च वृत्ताय अष्टदस्कमण्डलपदस्य प्रयोगः भवति। कौटिल्यादिभिः धार्मिकविद्वांसः द्वादशराजमण्डलसिद्धान्तस्य मान्यतां दत्तवन्तः आसन्। कामण्डकोयस्य लेखकः कौटिल्यस्य समर्थकः अस्ति। उभयोः अरिमित्रारीसुहृतयोः संयोगे द्वादश आदिराजा भवन्ति, किन्तु अष्टादश राणानां समूहः भवेत् इति गुरुमतम्।

अष्टदशकमण्डलस्य स्वरूपम् : -

बृहस्पतिस्य अष्टदशाकमण्डलस्य इव अष्टदशाकमण्डलस्य अपि कौटिल्यस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। विजिगिशुः मित्रं तस्य मित्रं च त्रिप्रकृतयः मतः। अष्टदशक मनालस्य निर्माणं तेषु प्रत्येकेन सह सम्बद्धाः पञ्च प्रकृतिः यथा-अमत्यः, जनपदः, दुर्गः, कोशः, दण्डः इत्यादयः कौटिल्यस्य स्वीकार्यः अस्ति। कौटिल्य अष्टदशक मण्डल तत्र सन्मित्रराष्ट्राणां समागमः भविष्यति। कामण्डकीयस्य मते मूलरजबेषु ६ वृद्धिः बृहस्पतिस्य अष्टदशमण्डलम् इति अर्थः। बृहस्पतेः उद्देश्यं अन्तरराज्यराजनीतेः सदस्यानां संख्यां कथयितुं आसीत्, न तु मित्रसङ्घस्य वर्णनं कर्तुं। अतः कामण्डक्यपरिभाषा अधिका प्रासंगिका प्रतीयते।

अन्तरराज्यराजनीतेः सदस्यराष्ट्रेषु कति मूलराष्ट्राणि भवेयुः, बृहत्तरस्य निकायस्य सदस्यानां संख्या कियत् भवेत् इति विवादास्पदः विषयः अभवत् एकस्मिन् स्थाने बृहस्पतिः चतुर्णां मूलप्रकृतीनां महत्त्वं ददाति। चतुर्णां प्रकृतीनां महत्त्वं च मयान् अपि स्वीकृतवन्तः। मनुः अपि तान् स्वीकृतवान्। इन्द्रः पुलोमा च ६ राज्यानां महत्त्वं स्वसंख्यां वर्धयित्वा स्वीकृतवन्तौ। कौटिल्यः, मनुः, उषणाः च बृहत्मण्डलस्य द्वादशप्रकृतयः विचारितवन्तः परन्तु बृहस्पतिः अष्टादशमूलप्रकृतयः युक्तस्य जगतः महत्त्वं स्वीकृतवान्। मनुः बृहत्तरस्य जगतः पुनर्वृद्धिं स्वीकृत्य द्वादश प्रकृतयः स्वषड्प्रकृत्या सह संयुज्य द्वासप्ततिप्रकृतिरहितस्य जगतः निर्मातारः इति मन्यते स्म, येषु द्वादश मूलप्रकृतयः आसन्, शेषाः षष्टिः भौतिकाः आसन् प्रकृतयः। एवं प्रकारेण अन्तरराज्यराजनीतेः क्षेत्रं विस्तृतं जातम्।

प्राचीनभारतीयानां इव पाश्चात्यजगति ग्रीक-रोमन-जनाः अपि अन्तरराज्यसम्बन्धस्य निर्णयं कृतवन्तः। पोक् राज्यानि अन्येषां ग्रीकानाम् भयंकरशत्रवः, बर्बराः च जन्मतः दासत्वं प्राप्तुं समर्थाः इति मन्यन्ते स्म। लोकतन्त्रस्य काले रोमन्-जनाः बहु अधिकविकसितरीत्या सन्धिं कुर्वन्ति स्म। लैटिन-सङ्घस्य जन्म समानतायाः आधारेण अभवत् अथवा तथापि अतीव शीघ्रमेव वयं पश्यामः यत् रोमन-राजधानीयां लघु-मित्र-राष्ट्रानां अज्ञानेन वा तान् न पृष्ट्वा वा संघस्य नामधेयेन निर्णयाः क्रियन्ते स्म एवं पूर्वीय-पाश्चात्य-नियमेषु जन्तरः मौलिकः आसीत्। पूर्वीयान्तरराज्यवर्गीकरणं अरि, मित्र, मध्यस्थः, उदासीनता च सम्पूर्णं देशं एकस्मिन् वा अन्यस्मिन् मूलभूतप्रकृतौ विभक्तुं प्रयुक्तम्। प्रत्युत ग्रीकाः संस्कृतलोकं प्राच्यलोकं च देशीयान् स्वधर्मान् च शत्रून् मन्यन्ते स्म; विभज्य च तान् पाषण्डिषु विदेशीयशत्रुषु। पात्रतायाः सह ते सामान्याभिप्रायस्य कारणेन अन्तरराष्ट्रीयजगति मौलिकमैत्री, मध्यस्थता, उदासीनता च इति भावाः संप्रेषितुं न शक्तवन्तः। तस्य विपरीतम् लैटिनसङ्घस्य रोमन्-जनाः स्वस्य मित्रवतः सहायकराज्यानां संगठने एव सीमिताः आसन्, यस्मिन् शान्तिहीनाः राज्याः केवलं मौनदर्शकाः समर्थकाः च आसन्, तेषां मतं च कस्यापि निर्णयस्य प्रभावं कर्तुं असमर्थाः आसन् अयं मैत्रीसङ्घः कौटिल्य अष्टदासक प्रकृतिमण्डलस्य भागः इति भासते। अस्य मौलिकस्य भेदस्य कारणात् बारहमासी अन्तरराज्यचिन्तनस्य पाश्चात्यचिन्तनस्य च तुलनां कर्तुं प्रयत्नाः व्यर्थाः भविष्यन्ति।

© Shodh Patra

SHODH PATRA
Multidisciplinary, Multi-Lingual, Peer Reviewed Open Access Journal
ISSN : 3048-7196, Impact Factor 6.3
Vol. 3, No. 1, Year 2026
Available online : https://shodhpatra.in/

अन्तरराज्यराजनीत्यां राज्यस्य स्वरूपम् :-

बारहमासीराज्यव्यवस्थायाः अन्तर्गतराजनीत्यां केवलं सम्पूर्णराज्यस्य अथवा अत्यन्तं शक्तिशालिनः राज्यानां गणना आसीत्। राज्यस्य परिभाषां कुर्वन् बृहस्पतिः अमत्यं, राष्ट्रं, जनं, दुर्गं, दाण्डं, कोशं च महत्त्वपूर्णं मन्यते, यस्मिन् सुहृदस्य अथवा मित्रस्य पृथ्वीपतिस्य च संयोगेन राज्यस्य स्थितिः निर्मीयते। एतेषु सप्तप्रकृतेषु प्रथमपञ्चविजिगीशुप्रकृतयः दुर्बलाः इति मन्यन्ते स्म, परन्तु मुद्दस्य अथवा मित्रस्य पृथ्वीपतिस्य च उपस्थितौ राज्यं पूर्णं मन्यते स्म। प्रथमपञ्चप्रकृतयः प्रत्येकस्य सर्वकारीयव्यवस्थायाः कृते अत्यावश्यकाः आसन् तथा च अन्तिमद्वयं अन्तरराज्यक्षेत्रेषु सद्भावना, मैत्री, सर्वोच्चशक्तिः च प्रतीकं आसीत् पृथ्वीपतिः राज्यस्य स्वतन्त्रस्य अस्तित्वस्य सूचकः आसीत् यतोहि मन्त्रराज्यराजनीत्यां आश्रितराज्यानां स्थानं नासीत्। राष्ट्रशब्दः राज्यस्य भौगोलिकैकतां सुनिर्दिष्टसीमानां च सूचकः आसीत्, यदा तु दण्डा अर्थात् सेना तस्य रक्षकः आसीत्, कोषः प्रशासनिककार्यस्य निर्वहणे आर्थिकसहायतां च ददाति स्म राज्यस्य मौलिकैकतायाः कृते सीमारक्षणम् अत्यावश्यकम् आसीत्। अत एव बृहस्पतिः प्रबलशत्रुपीडितस्य राज्यस्य उपदेशं ददाति यत् यदि राजा भूमिं याचते तर्हि तस्मै भूमिः दत्ता तस्याः फलं च दातव्यम् श्रैवराजस्वम् इति। राजस्वं स्थगयितुं शक्यते स्म, परन्तु भूमिं दत्त्वा युद्धं विना पुनः प्राप्तुं असम्भवं स्यात्। कौटिल्यः अपि राज्यस्य स्थितिं जनसङ्ख्यायाः उपस्थितिम् आवश्यकं मन्यते, यस्य अभावे न राज्यं न मण्डलं स्यात्।

मण्डलस्य लक्षणं लक्षणं च वर्णयन् कौटिल्यः कथयति यत् भक्तैः शुद्धमनुष्यैः मुक्तः प्रदेशः मण्डलम् इति उच्यते अर्थात् राज्यनिष्ठाः राज्यपालकाः च। अस्मिन् युगे राष्ट्रस्य किमपि कानूनी परिभाषा कर्तुं अतीव कठिनम् अस्ति। प्रदेशेन सह जनाः, राष्ट्रियचेतना, जातीय-ऐतिहासिक-भाषिक-धार्मिक-सांस्कृतिक-एकता, परमशक्तिः वा सार्वभौमत्वं वा स्वतन्त्रराष्ट्रस्य अत्यावश्यकं भागं मन्यते। आधुनिकसंविधानस्य अन्तर्गतं राज्यरूपेण संगठितं राष्ट्रं सर्वोच्चशक्तिः अस्ति। अन्तरराष्ट्रीयताक्षेत्रे सार्वभौमशक्तिः परमशक्तिः वा आत्मनिर्णयक्षमता इत्यर्थः। केवलं राष्ट्रराज्यस्य सर्वोच्चशक्तिः भवति; औपनिवेशिककालात् अस्य युगपर्यन्तं अन्तर्राष्ट्रीयसम्बन्धानां अन्तर्गतं प्रत्येकस्य राष्ट्रस्य इच्छानुसारं स्वराष्ट्रस्य भविष्यस्य निर्माणं अविच्छिन्नः अधिकारः इति मन्यते स्म। तस्मिन् कार्ये बाह्यबलानाम् हस्तक्षेपः अप्रत्याशितः आसीत्। एषः मञ्चः वस्तुतः पूर्णस्वनिर्णयस्य पराकाष्ठा आसीत्। तस्य परिणामः अभवत् यत् राज्यसङ्गठनस्य कार्ये राष्ट्रस्य असीमितस्वतन्त्रता आसीत्, यद्यपि तत् कार्यं राष्ट्रस्य जनानां इच्छाविरुद्धम् आसीत्। अन्तरराष्ट्रीयसङ्घर्षेषु आत्मनिर्णयस्य अधिकारः, अन्यराष्ट्रानां विरुद्धं स्वनिर्णयानां कार्यान्वयनस्य अधिकारः च आसीत्। एतादृशस्य विचारधारायाः प्रभावः अभवत् यत् राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रीय-क्षेत्रयोः सन्तुलनं अव्यवस्थितम् अभवत्। अन्तरराष्ट्रवादस्य विषये तस्य विशेषः प्रभावः अभवत् यतोहि एकं शक्तिशाली राष्ट्रं स्वस्य उद्देश्यस्य पूर्तये अन्यराष्ट्रेषु आक्रमणं कर्तुं शक्नोति स्म। बर्हस्पत्यविजिगीशुभवनस्य अपि पृष्ठभूमितः

एतादृशी एव विचारधारा अवश्यमेव आसीत्। राज्यानां भौगोलिकस्थानम्, तेषां सीमाविस्तारः क्षेत्रफलम् इत्यादीनां प्रभावः तेषां अन्तर्राष्ट्रीयस्थितौ अभवत्।

सौद्धान्तिकतया व्यवहारिकतया च प्राचीनभारते समकालीनराज्यानां भावनां स्वीकुर्वितुं न शक्यते स्म। बृहस्पतिः अपि बलिन, सामा, काण्डहीनादिराज्यानां कल्पनां करोति स्म। त्रिविधराज्यैः सह सम्बन्धाः पृथक् पृथक् आसन्। बृहस्पतिः आत्मरक्षणार्थं बलिष्ठैः सह शान्तिपूर्णसम्बन्धं स्थापयितुं तस्य विरुद्धं शक्तिशालिना मित्रेण सह गठबन्धनं कर्तुं नीतिं अनुमोदयति, अपरपक्षे सामशक्त्या सह समानहानिलाभस्य स्थितिः कारणतः बृहस्पतिः अनुमोदयति शान्तिपूर्णसम्बन्धं नीचभाषणं च कृत्वा शासकेन सह युद्धसम्बन्धस्य योजनां कुर्वन्ति। राज्यानां शक्तिकारणात् अथवा तेषां अर्थगुनसहायगुनयोः कारणात् बृहस्पतिभिक्षा नीतिमापनं अनुमोदयति। तथा च स्वतन्त्रा एकीकृता शत्रुविरुद्धा एकीकृता राज्याणामपि स्थितिः तेषां ग्राह्यम्।

विजिगिशु-अन्यराज्ययोःसम्बन्धाः-

राज्यानां आन्तरिकप्रशासने स्वतन्त्रतायाः अन्यराज्यैः सह सम्बन्धनिर्णयस्य च स्वतन्त्रतायाः स्थितिः स्वाभाविकतया अन्तरराज्यसम्बन्धनिर्धारणस्य आवश्यकतां प्रस्तुतवती न केवलं एतदेव, आर्याणां भारते प्रवेशेन, तदनन्तरं साम्राज्यवादस्य आदर्शेन च आरब्धा विजयभावना, परवर्ती वैदिककालः यावत् प्राप्यते तावत् यावत् धार्मिककर्तव्यस्य रूपं गृहीतवती, तावत्पर्यन्तं च पृथिव्याः शासकत्वस्य भावः समुद्रः स्पष्टतया व्यक्तः आसीत् बर्हस्पत्यराज्यचिन्तनं प्रभावितं कृतवान्। राज्ञा विजिगीशुरूपेण प्रयत्नाः करणीयाः आसन्। फलतः साम्राज्यवादस्य प्रयत्नात् स्वसीमाराज्यैः सह युद्धं कृत्वा स्वसीमानां विस्तारः करणीयः आसीत्। अस्माकं शक्तिशालिनः शत्रुविरुद्धं मित्रसम्बन्धद्वारा सहायकमित्रराष्ट्राणि निर्मातव्यानि आसन्। अत एव बृहस्पतिः अन्ये धर्मार्थशास्त्राः मित्रं राज्यस्य अन्यप्रकृतयः इव अत्यन्तं आवश्यकं मन्यन्ते। शत्रुमित्रैः सह विजिगिशुः, शत्रुसीमायां स्थिताः राज्याः च मध्यमाः इति मन्यन्ते स्म। माध्यमस्य एषा परिभाषा न मान्या, परन्तु अस्य मतस्य विशेषः अस्ति यत् माध्यमं उभयोः अवस्थायोः समानरूपेण अनुकूलः भवति तथा विरोधं कर्तुं समर्थः आसीत्, यदा तु आधुनिकः अन्तर्राष्ट्रीयन्यायः तादृशं किमपि मतं न स्वीकुर्वति। तथा च उदासीनावस्थायाः स्थितिः अपि आसीत्। आधुनिकः अन्तर्राष्ट्रीयन्यायः तादृशराष्ट्रेभ्यः मान्यतां ददाति, परन्तु अस्मिन् प्राचीनव्यवस्थायाः एतावत् भेदः अस्ति यत् आधुनिकतटस्थराष्ट्रानां शान्तिपूर्णत्वं आवश्यकं नास्ति, यदा तु तस्मिन् युगे तटस्थराज्यस्य परिभाषा आसीत् यत् सा स्वतन्त्रा आसीत् राजनैतिकवातावरणात्। दूरस्थं राष्ट्रं आत्मरक्षणाय समर्थं भवति। बृहस्पतिः एतेषां चतुर्णां पृथ्वीपालानां (राजानाम्) मान्यतां ददाति ये स्वपृथक् मित्रैः सह आमात्यपादिसंयोगेन वर्णसंहिता निर्मितवन्तः। ते अन्तर-शत्रु-अन्तर-मित्र-अन्तर-अधीन-अवस्थां स्वीकुर्वन्ति। कौटिल्यः प्रकृतिः, प्राकृतिकः, कृत्रिमः च इत्यादिप्रकारेषु बहु व्यापकस्तरस्य राज्यानां वर्गीकरणं कृतवान् अस्ति। तस्य मतेन यत् राज्यं सीमां मिलति स्म तत् शत्रुः आसीत्, तस्य सीमायां स्थितं राज्यं मित्रराज्यम् आसीत्। वैरं स्यात्, मैत्री, प्रकृतिः वैर-मैत्री

 © Shodh Patra

SHODH PATRA
Multidisciplinary, Multi-Lingual, Peer Reviewed Open Access Journal
ISSN : 3048-7196, Impact Factor 6.3
Vol. 3, No. 1, Year 2026
Available online : https://shodhpatra.in/

आसीत्। बन्शपरम्परायां वैर-मैत्री स्वाभाविकी आसीत्, लौकिक-हित-आधारित-वैर-मैत्री च कृत्रिम-सम्बन्धानां स्रोतः आसीत्। एतैः राज्यैः सह युद्धस्य, शान्तिपूर्णसम्बन्धस्य च योजना भिन्न-भिन्न-आधारेण कृता आसीत्। एतेषु अवस्थासु बृहस्पतिः युद्धस्य अतिरिक्तं युद्धात् पूर्वं युद्धात् परं च मैत्रीसम्बन्धस्य स्थितिं स्वीकुर्वति।

अस्य अन्तर्गतं विजिगिशुस्य अरि वा शत्रुराष्ट्रैः सह सम्बन्धस्य निर्णयस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति। वस्तुतः नीतेः महत्त्वं शत्रुनाशाय एव आसीत् तथा च विजयस्य समृद्धिकारकपरिणामानां कृते बृहस्पतिः शत्रुराष्ट्रान् उद्दिश्य नीतेः अत्यन्तं विस्तृतं वर्णनं कृतवान् अस्ति। तत्कालीनकूटनीतिं प्रति स्वस्य अविश्वासनीतिं प्रदातुं सः विशेषतया महत्त्वपूर्णः अस्ति। एकतः ते मण्डल-योनी-राजनीत्यानुसारं समीपस्थैः राज्यैः सह सम्बन्धं स्थापयितुं अनुमतिं ददति, परन्तु एतेषां सम्बन्धानां भूमिकायां ते स्वप्रत्ययस्य नीतिं प्रस्तुतयन्ति। विश्वासं कुरुत, अतिशयेन अविश्वासं दर्शयित्वा मा अविश्वासं कुरु। श्वसनस्य प्रमाणं प्राप्यते।

तस्य स्पष्टः आदेशः कस्यचित् हानिः न करणीयः, यथा सः मत्स्यपुराणे बृहस्पतेः एतत् वचनं विश्वसति - बृहस्पतिः कस्यापि सामान्यसिद्धान्तस्य प्रस्तावस्य स्थाने शत्रुस्य महत्त्वं विचार्य तस्य लक्ष्यस्य नीतेः समुचिततां स्वीकुर्वति। शत्रुस्थित्यानुसारेण साम-दाम-दण्ड-भेद-नीति-प्रयोगं ते उचितं मन्यन्ते। यदि वायुस्य कृते अन्यत्रयाणां उपायानां प्रयोगस्य आवश्यकता अस्ति तर्हि तेषां सर्वेषां माया-उपेक्षा-वध-आदि-उपायानां प्रयोगः अनुमोदितः। तस्य स्पष्टः सिद्धान्तः अस्ति यत् त्रयाणां उपायानां योजना, बौरैः सह गठबन्धनस्य वा मैत्रीयाः प्रयोगः, शङ्कितजनैः सह गठबन्धनं विवेकं च, लोभीजनैः सह गठबन्धनं, दानं विवेकः इत्यादयः। उपद्रवकारकैः सह साम, भेडा, दान, माया, उपेक्षा, बाघा इत्यादयः सर्वे उपायाः प्रयोक्तुं शक्यन्ते। यद् एतस्य तात्पर्यम् अस्ति यत्, दण्डातिरिक्तं त्रयः अपि उपायाः युक्ताः स्युः ये बोराभिः, कोलाहलपूर्णैः जनानां च मित्रवतः, येषां स्थितिः एव दुःखदः, तेषां च सर्वेषां मापानां प्रयोगः युक्तः स्यात् सम् तो बाघ। एवं राज्यान्तरसम्बन्धाः एतेषां त्रयाणां स्वराणां उपरि आश्रिताः आसन्। समये उपायानां प्रयोगः फलप्रदः भवितुम् अर्हति स्म। युद्धस्य अनिवार्यतां शोचन् शान्तिकामना च बृहस्पतिः प्रथमं सामं प्रयोक्तव्यमिति मतम्। इदं प्रतीयते यत् बृहस्पतिः यः अतीव कष्टप्रदः पथिकः अस्ति, प्रथमं सूचनाद्वारा, धननीत्या, दण्डेन, एतेषां विफलतायाः विषये च मायानीत्या उपेक्षायाः व्यवहारः तस्य उपयोगेन व्यक्तिं शान्तं कर्तुं सङ्गतं मन्यते स्म। यदि एते सर्वे असफलाः भवन्ति तर्हि सः राज्यहिताय शत्रुवधमपि अनुमोदयति स्म। बृहस्पतिः शत्रुस्य शक्तिं व्यक्तित्वं च नाशयितुं पक्षपातं करोति किन्तु युद्धद्वारा न। तं अशक्तं कर्तुं अधिकं युक्तं मन्यन्ते। न केवलमेतत्, रणक्षेत्रे नाशार्थं पृष्ठमार्गं ग्रहीतुं अपि निर्देशयन्ति। स कथयति यत् तं नाशय त्वं परं वायुविरुद्धं मित्रत्वेन स्थापयित्वा। अतः, स्वसेनायाः अग्रभागे मित्रत्वेन स्थितः शत्रुः प्रथमं नष्टः, ततः स्वसेनायाः नाशः करणीयः इति, एतादृशस्य चालनस्य अर्थः स्यात्। एवं मित्रकृतः पथिकः मित्ररूपं शत्रुणा अन्येन हतः। बृहस्पतिः शुभं

© Shodh Patra

समृद्धं शत्रुं अपि स्वमित्रं मन्यते न केवलम्, नैतिकता-सम्मान-रहितः शत्रुः अपि पुत्रवत् न वर्धते इति स्पष्टं मतम् .सः तं समानावस्थायां पश्यति न स्वस्य क्रोधं आनन्दं च प्रदर्शयेत्।

शत्रुणा सह षड्यन्त्रनीतिं वर्णयन् बृहस्पतिस्य मतं यत् राज्ञा स्वभावं गोपनीयं कुर्यात्। यथार्थे न विश्वासं कृत्वा अपि यात्रिकं प्रति पूर्णविश्वासेन व्यवहारं कुर्वन्तु। तस्मै सदा सद्वचनं वदन्तु, असन्तुष्टिं जनयति कदापि न कुर्वन्तु। अनावश्यकं उत्तेजकं कर्म परुषं वचनं च वर्जयेत्। लुब्धकवत् वर्तितव्यमिति उपदेशं दत्त्वा कथयति यत् यथा लुब्धकः ग्रहीतुम् इच्छन्तं पक्षिणं वदति, तथैव राजा अपि तथैव कुर्यात्। यदा शत्रुः वशं करोति तदा तं जहि यदि इच्छसि। शत्रुस्य आरम्भमध्यान्तयोः ज्ञानं प्राप्त्वा राजा तेषां प्रति विरोधाभावान् गुप्तरूपेण आश्रित्य स्थापयेत्। शत्रुसैन्यानां स्थितिविषये सम्पूर्णं ज्ञानं प्राप्य विवेकदानहिंसाप्रयोगेण तान् दूषितं कर्तव्यम्। शत्रून् सह न स्थापयेत्। बहुप्रतीक्षां कृत्वा यदि यात्रिकाः शिथिलाः सन्ति, आक्रमणं भविष्यति इति चिन्तयितुं अपि न शक्नुवन्ति तर्हि अभियानं कर्तव्यम्। बहूनां सेनानां नाशः कर्तव्यः। केवलं यत् बहवः जनाः मारिताः भवेयुः येषां वधः विजयं सुनिश्चितं करिष्यति यत् शत्रुः कदापि आहतः न भवेत् यदि अवसरः उत्पद्यते तर्हि तस्य उपरि अविफलतापूर्वकं आक्रमणं कर्तव्यं बिहानैः अनुमोदितं कार्यं कर्तुं कदापि यथावकाशं विना स्वलक्ष्यं साधयितुं प्रयतन्ते ततः तस्य लोभक्रोधादिबोधं विना शत्रुमाक्रमणं न कर्तव्यम्। बृहस्पतिः विजिगीशुस्य शक्तिशालिनः क्षशुसम्बन्धस्य रूपरेखां प्रस्तुत्य कथयति यत् यदि सः संकटग्रस्तः अस्ति सः शक्तिशालिनः शत्रुस्य पुरतः समर्पणं कुर्यात्।

विदेशनीतिनिर्णयस्य संवैधानिकप्रक्रिया :-

विदेशनीतेः महत्त्वं स्वीकृत्य बृहस्पतिः नीतिनिर्णयस्य संवैधानिकप्रक्रियायाः वर्णनं कृतवान् आसीत्। उपलभ्यमानेभ्यः बृहस्पत्यग्रन्थेभ्यः ज्ञायते यत् सम्मेलने प्रथमं राज्ञा कार्यानुरोधः करणीयः आसीत्। तस्य वाक्पश्चात् गुरुर्खा इव मन्त्रिणः मनसा, वाक्, कर्मणि च गम्भीरं नमस्कृत्य राज्ञः पूजां कुर्वन्ति स्म। तदनन्तरं ते चर्चायां विषये स्वविचारं प्रकटितवन्तः। प्रथमं सः राजपालस्य गुणानाम्, ततः तस्य दुर्गुणानां वर्णनं करोति स्म। तदनन्तरं माध्यमस्य यात्रिकस्य च दोषाणां वर्णनं आवश्यकम् आसीत्। पुनः पुनः प्रयोजनयुक्तानि उपायानि कल्पयित्वा ते स्वामिनः प्रचारार्थं कार्यं कृतवन्तः। एवं बारहमासी राज्यव्यवस्थायाः अन्तर्गतं विदेशनीतेः कार्यान्वयनस्य प्रश्नः सम्यक् विश्लेषणानन्तरं एव उत्पन्नः। नीतिनिर्णयः राज्ञः व्यक्तिगतः अधिकारः नासीत्। अन्तरराज्यजगति अस्माकं राज्यस्य प्रतिष्ठा विदेशविभागस्य कूटनीतिकसम्बन्धस्य च उपरि निर्भरं आसीत्।

विदेशविभागः अथवा विदेशमन्त्रालयः-

कार्यविभागस्य योजनायाः विभागीयमहत्त्वस्य च कारणात् विश्वस्य आधुनिकसर्वकाराणां इव बृहस्पतिः अपि विदेशविभागं मन्त्रीनामकस्य मन्त्री अधीनं स्थापयति स्म राजतन्त्रस्य विकासस्य साम्राज्यवादी पक्षस्य प्रबलत्वात् पूर्वं प्रधानमन्त्रिणः अथवा मन्त्रिणः विशेषं महत्त्वं आसीत् यः राज्ञः गृहविदेशनीतेः मुख्यपरामर्शदाता, सहायकः, नियन्त्रकः च आसीत् परन्तु डॉ. काशोप्रसादजयसवालस्य मतं यत् गुप्तलेखेषु बृहस्पतिस्मृतिः पश्चात् च सांचीविग्रहिकः इति नाम्ना अभवत्। यत्र मानवः कूटनीतिकमन्त्री 'दूतः' इति पदं ददाति, यस्य कार्यव्याप्तेः विदेशीयशक्तयः सह सन्धिषु गठबन्धनेषु च प्रवेशस्य अधिकारः अन्तर्भवति स्म, यः पूर्वं सन्धिभङ्गं करोति स्म डॉ. जयसवालस्य मतस्य समर्थने संकलिते बृहस्पतिस्मृतौ कुत्रापि वर्णनानि न उपलभ्यन्ते। कस्य प्रमाणस्य आधारेण सः स्वमतं प्रकटितवान् इति वक्तुं कठिनम्। मन्त्रिदूतानां योग्यतायाः वर्णनं संकलितस्मृतिग्रन्थेषु उपलभ्यते। मन्त्रिणः योग्यतायाः वर्णनं कुर्वन् बृहस्पतेः आज्ञा अस्ति यत्, कार्यविषये निर्णयं कर्तुं क्षमता, दण्डनिथिः च मनु-बृहस्पति-उशानानां शास्त्राणां ज्ञानं, गूढमन्त्राणां आवश्यकम् आसीत्। बृहस्पतिः सद्वंशं, चरित्रबलं, निर्भयं, विनयं, धनं, उपधाशुद्धिं च अनिवार्यं मन्यते। मनुः अस्य विभागस्य महत्त्वं स्वीकुर्वन् दूतं विभागप्रमुखं मन्यते, शुक्रनीत्यस्य लेखकेन तु बृहस्पत्यपरम्परायाः अनुसरणं उचितं मन्यते। तस्य मते सामा-दान-दण्ड-भेडा-नीतिः कदा कथं च केन सह अनुसरणीया इति विचार्य प्रत्येकस्य नीतेः च किं श्रेष्ठं मध्यमं सामान्यं च परिणामं भविष्यति इति निर्णयं कृत्वा मन्त्रिणः कार्यं आसीत् तस्य राज्ञः उपदेशः। सम्भवतः अयं मन्त्री स्वस्य शास्त्रीयज्ञानद्वारा सूचनानिर्धारणं कुर्वन् विशेषज्ञत्वेन सिद्धान्तस्य व्यवहारस्य च सन्तुलनं कुर्वन् आसीत्। युद्धसमितिषु अपि मुख्यवक्तृत्वेन नोतिः भवति स्म अवश्यम्।

आधुनिकसरकारानाम् विदेशैः सह यत् किमपि पत्राचारं वा सम्बन्धं वा भवति तत् विदेशमन्त्री तस्य पक्षतः वा हस्ताक्षरं करोति। तस्य आदेशानुसारं विदेशनीतिसम्बद्धाः दस्तावेजाः, सन्धिः, सम्मेलनानि, वास्तविकता तथा कानूनसम्बद्धाः दस्तावेजाः, घोषणापत्राणि, घोषणाः च प्रसारिताः भवन्ति। विवादाः तेन वा तस्य प्रतिनिधिभिः वा स्वीक्रियन्ते। शैत्यः सेनायाः अपि तथैव आदेशं ददाति। विदेशप्रतिनिधिः शासकं (राष्ट्रपतिं) द्रष्टुं अनुमतिं प्राप्तुं सम्बोधयन्ति आधुनिकविदेशमन्त्रीप्राचीनमन्त्री च यथा आधुनिकयुगे सन्धिषु हस्ताक्षरं युद्धघोषणं च बहु साम्यं भवति सम्राट् प्रति निर्देशितः ततः परं तथैव कुर्वन् आसीत्।

बर्हस्पत्यराजनीत्यान्तर्गतं राजदूतस्य अन्तरराज्यराजनीत्यां महत्त्वपूर्णं स्थानं आसीत्, यतः सः एव स्वशासनस्य विदेशीयराज्यस्य च सम्बन्धानां व्यावहारिकरूपं दत्तवान् तथा च स्वराज्यस्य पक्षतः सन्धिषु, पृथक्त्वस्य वा पृथक्त्वस्य वा स्थितिं च औपचारिकरूपेण वार्तालापं कृतवान् विदेशेषु घोषयितुं प्रयुक्तम्। बृहस्पतिः स्वस्य पदस्य कृते युद्धस्य कूटनीतिस्य च ज्ञानं समानरूपेण आवश्यकं मन्यते। तस्य मतं यत् दूतः सुन्दरः, बुद्धिमान्, वाक्पटुः, वाक्पटुः अर्थात् शिष्टाचारकुशलः, स्मृतिज्ञानी, नीतिवेगज्ञः,

युद्धसम्बद्धदेशकालसन्धिगुह्यसंशोधनादिज्ञः भवेत् तथा च भवेत् तस्य प्रीतिः भवतु। तथा च मनुना दूतस्य कार्याणि विमर्शितानि सन्ति। मनुस्य 'दुतासन्धी' इति वचने विरोधान् व्याख्याय कुलुकभट्टः कथयति यत्, यतः दूतस्य भिन्नजनानाम् मध्ये सन्धिं कर्तुं पक्षविच्छेदं कर्तुं च सामर्थ्यं भवति, अतः परे देशे सः तादृशं कार्यं करोति यत् तेषां मध्ये भेदं जनयति पक्षेषु वा न भवति . अत एव दत्ते सन्धिविपर्ययुः इति कथ्यते। दूतस्य कार्याणि उल्लिखन् कौटिल्यः कथयति यत् स्वसन्देशस्य संप्रेषणं, सन्धिस्थापनं, स्वामिनः महिमाप्रदर्शनं, मित्राणि, षड्यंत्रस्य योजनां, मित्रेषु मतभेदं कृत्वा, शत्रुपरिवृत्यसैनिकानाम् आगमनं, रत्नानाम् अपहरणं च।

शोधोद्देश्यानिः-

अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यं आधुनिकदृष्टिकोणानुसारं प्राचीनभारते अन्तरराज्यसम्बन्धस्य विदेशनीतेः च महत्त्वं सिद्धयितुं प्रयत्नाः बहु फलदायी न भविष्यन्ति तथापि यथा अन्तरराज्यसम्बन्धानां पक्षाः आसन् ये व्यवहारात्मकाः आसन् अहं कतिपयैः सीमाभिः सीमितः आसम्। राजनैतिकभूगोलस्य परस्परमहत्त्वस्य च कारणेन शक्तिशालिनां राज्यानां महत्त्वं स्वीकृतम्।

निष्कर्षः-

बृहस्पति-आदि-अर्थशास्त्र-वर्णनेभ्यः स एव शब्दः उद्भवति यत् विदेशे निवसन् अपि स्व-राज्य-कल्याण-कामना, भौतिक-कार्य-निष्पादना च तस्य मुख्यं लक्ष्यम् आसीत्, यस्य कृते शत्रु-शत्रु-मित्र-विवेक-नीतिं प्रयुज्यते स्म राज्यानि। तस्य मुख्यं कर्तव्यं आसीत् यत् सः स्वमित्रराष्ट्राणि अतिशक्तिशालिनः न भवेयुः तथा च स्वशत्रुमित्राणां कर्मणां निरीक्षणं कृत्वा स्वराज्याय तत्सम्बद्धानि सूचनानि प्रेषयितुं शक्नोति स्म। न केवलम् एतत्, सः स्वस्य सौम्यव्यवहारस्य, कुशलवक्तृत्वस्य च माध्यमेन कटुतां विना स्वराज्यस्य नीतेः आदर्शप्रतिनिधिः आसीत्। ओपेनहेम् इत्यनेन स्वस्य अन्तर्राष्ट्रीयविधाने अपि एतादृशी योग्यता स्वीकृता अस्ति। तस्य मते सर्वाणि आधुनिकराज्यानि स्वकूटनीतिकप्रतिनिधिनियुक्तौ विशेषतया सावधानाः भवन्ति यत् सः देशवासी, वक्ता, स्वभाषणद्वारा स्वविचारस्य पक्षे जनानां हृदयेषु भावनां जागृतुं समर्थः, समाजिकतायाः गुणाः भवेयुः , सद्भावः बुद्धिः च। सः आकर्षकविशेषतायुक्तः, कूटनीतिज्ञः, मुक्तकण्ठः, सूक्ष्मभाषी, बहुभाषाणां ज्ञाता, स्वदेशस्य हितस्य सम्यक् प्रतिनिधित्वं कर्तुं समर्थः च भवेत्। एवं राज्यस्य प्रतिष्ठा महत्त्वं च अन्तरराज्यसम्बन्धनिर्धारणे आश्रित्य आसीत्।

ISSN : 3048-7196, Impact Factor 6.3
Vol. 3, No. 1, Year 2026
Available online : https://shodhpatra.in/

सन्दर्भग्रन्थाः-

१. वाजपेयी, राघवेन्द्र, बार्हस्पत्य राज्यव्यावस्था:, चौखम्बा विद्याभावना, १९६६
२. श्रीवास्तव, बलराम, बार्हस्पत्यसूत्रम् , प्रतिभा प्रकाशन, १९९८
३. दत्त, भगवद, बार्हस्पत्य सूत्रम् अर्थात् बार्हस्पत्य अर्थशास्त्रम् , मोती लाल बनारसी दास, १९२१
४. शर्मा, रंगस्वामी, बृहस्पति स्मृति:, बड़ौदा प्राच्य संस्थान, १९४१

अन्तर्जालसन्दर्भाः-

१. https://ebook.pustak.org/
२. https://hi.unionpedia.org/
३. https://advocatetanmoy.com/

© Shodh Patra